

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

Comparative Study of the Causes of Economic Growth of Nishapur and Marv from the Beginning of the Third Century to the Mid-Fifth Century

Ashkan Gholami¹

1. PhD in History, Department of History, Imam Khomeini International University of Qazvin.
E-mail: ashkangholami26a@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: <i>05 Jan 2025</i> Revised: <i>17 April 2025</i> Accepted: <i>16 June 2025</i> Published online: <i>25 June 2025</i> Keywords: <i>Nishapur</i> <i>Marv</i> <i>Economic situation</i> <i>Textiles</i>	The field of economics, as one of the important categories that can be studied in any land, has always been the focus of attention and study by researchers, especially in the field of history. In this regard, if the study of economic conditions is carried out with a comparative perspective and based on local history, it is possible to understand and recognize more and more correctly various aspects of historical conditions, including the causes of economic growth in a specific field such as trade. In such circumstances, the two cities of Nishapur and Marv have been the focus of political, military and economic activists from the very early centuries due to their geographical location, and under the influence of their actions, the economic conditions of these two cities underwent changes that were similar in some areas and different in others. In this regard, due to the time period from the beginning of the third century to the mid-fifth century due to the occurrence of numerous and rapid changes in various aspects of the human life of Iranian society, the mentioned centuries were used as the basis for the research. An attempt was made to answer the question using a descriptive-analytical method and relying on library resources: What are the similarities and differences in the causes of economic growth of the two cities mentioned in the mentioned time period? Therefore, the purpose of the present study is to take a systematic look at the factors of economic growth of Nishapur and Marv. The findings of the study indicate that Nishapur and Marv (both) were in a suitable geographical-strategic location that provided one of the necessary prerequisites for the growth of trade. Apart from the capital location (mostly Nishapur), other factors caused the economy of Nishapur to grow faster and more widely than Marv.

Cite this article: Ashkan Gholami (2025). Comparative Study of the Causes of Economic Growth of Nishapur and Marv from the Beginning of the Third Century to the Mid-Fifth Century. *Iranian Civilization Research*, 7 (1), 85-106

DOI: 10.22103/JIC.2025.25075.1419

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

The developments that occurred in the economic sphere of different regions of Iran in the third and fourth centuries AH, along with other developments, were of significant importance, and research in this field, especially with a comparative perspective based on local history, can greatly contribute to a better understanding of the developments in Iranian history during the mentioned period. In this regard, if the region under study is located in a strategic point in the geography of Iran, it will naturally be possible to understand the historical situation much more deeply. Considering the materials presented in the present study, the two cities of Bukhara and Samarkand were selected and their economic conditions were examined comparatively. The following materials are divided into two parts. The second part is the consequence of the set of conditions mentioned on the economic conditions of these two lands. It can be stated as a question what common and different factors caused the economic growth of the two mentioned cities? It can be hypothesized that both cities have been in the spotlight due to reasons that are sometimes common (being located in a suitable geographical-strategic location) and sometimes different (such as the occurrence of various developments) and have experienced stages of progress in the economy. The result of the above set of conditions has led to the economic growth of both cities, which in some cases differed from each other.

2. Research Methodology

Based on the descriptive-analytical method and based on library sources. First, the information was collected and categorized and then analyzed. It was tried to collect information related to the topic and to discuss less about other topics.

3. Discussion

Iranian society experienced various developments in various political, religious, economic, etc. fields in the third to fifth centuries of the Hijri calendar, and each of the aforementioned categories underwent positive and negative changes under the influence of various factors. In this regard, the economic field, as one of the important subjects, experienced stages of growth and decline under the influence of various factors. In such circumstances, if the research is carried out along with the study of local history in the light of economic conditions, a better understanding and comprehension of historical developments can be achieved. In this regard, if the region under study is located in strategic geographical points of Iran, the knowledge of historical conditions will naturally be much greater and deeper. Considering the materials presented in the present study, two cities of Neyshabur and Marv were selected and their economic conditions were examined comparatively. The following materials are divided into two parts. One part is the influential causes in the growth of trade in Neyshabur and Marv, and the second part is the consequence of the set of conditions mentioned on the economic conditions of these two lands. It can be stated as a question what common and different factors caused the economic growth of the two mentioned cities

.4. conclusion

Nishapur and Merv (both) were in a suitable geographical-strategic location that provided one of the necessary prerequisites for the growth of trade. Due to their shared capital status (mostly Neishapur) in the second and third centuries, the ground was provided for the attention of the statesmen, the concentration of capital, and the strengthening of economic infrastructure in both cities. On the other hand, other factors such as the justice of the rulers, as well as the prevention of bribery, reforms in the agricultural sector, and the ability of the government to defend the city caused the economy of Neishapur to grow faster and more widely than that of Merv. The result of the aforementioned reasons caused the economy of Neishapur to experience much more progress than that of Merv in the areas of textiles, silk trade, and the extraction of materials from mines.

بررسی تطبیقی علل رشد اقتصاد نیشابور و مرو از ابتدای قرن سوم تا اواسط قرن پنجم

اشکان غلامی^۱

^۱. فارغ التحصیل دکتری تاریخ. گروه تاریخ دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین: ashkangholami26a@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	حوزه اقتصاد به عنوان یکی از مقوله‌های مهم قابل مطالعه در هر سرزمینی همواره مورد توجه و بررسی پژوهشگران خاصه در عرصه تاریخ قرار داشته است. در این راستا بررسی اوضاع اقتصادی اگر با نگاهی تطبیقی و مبتنی بر تاریخ محلی انجام گیرد، امکان فهم و شناخت بیشتر و صحیح‌تر وجوه مختلف اوضاع تاریخی از جمله علل رشد اقتصاد در زمینه خاصی چون تجارت فراهم می‌گردد. در چنین شرایطی دو شهر نیشابور و مرو به واسطه موقعیت جغرافیایی خود از همان قرون اولیه مورد توجه کنشگران سیاسی، نظامی و اقتصادی قرار داشته و ضمن مرکز ایالت بودن که موجب انباش سرمایه و تمرکز هرچه بیشتر فعالیت اقتصادی کنشگران سیاسی می‌گردید و در سایه اقدامات ایشان اوضاع اقتصادی این دو شهر دچار تغییراتی شد که در برخی زمینه‌ها با یکدیگر شباهت و برخی دیگر تفاوت داشته است. تلاش شد که با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به این پرسش پاسخ داده شود که علل رشد اقتصاد دو شهر مذکور در بازه زمانی ذکر شده چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی داشته‌اند؟ بنابراین هدف از تحقیق حاضر نگاهی تطبیقی به عوامل رشد اقتصاد نیشابور و مرو می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که نیشابور و مرو (هر دو) در موقعیت جغرافیایی - راهبردی مناسبی قرار داشتند که یکی از مقدمات لازم برای رشد تجارت را فراهم می‌کرد. جدا از موقعیت مرکز ایالت (بیشتر نیشابور) عوامل دیگری چون اصلاحات در حوزه کشاورزی باعث شد که اقتصاد نیشابور نسبت به مرو از رشد سریع و گسترده‌تری برخوردار باشد.

کلیدواژه‌ها:

نیشابور

مرو

اوضاع اقتصادی

منسوجات.

استناد: غلامی، اشکان (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی علل رشد اقتصاد نیشابور و مرو از ابتدای قرن سوم تا اواسط قرن پنجم، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷ (۱)، ۸۵-۱۰۶.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25075.1419

© نویسنده

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱ - مقدمه

جامعه ایران در قرون سوم تا پنجم هجری تحولات مختلفی را در حوزه‌های گوناگون سیاسی، مذهبی، اقتصادی و غیره تجربه نموده و هر کدام از مقوله‌های ذکر شده تحت تاثیر عوامل مختلفی دچار تغییرات مثبت و منفی گردید. در این راستا عرصه اقتصادی به عنوان یکی از موضوعات مهم، تحت تاثیر عوامل گوناگونی مراحل رشد و افول را تجربه نمود. در چنین شرایطی اگر تحقیق همراه با بررسی تاریخ محلی در سایه اوضاع اقتصادی صورت گیرد می‌توان به فهم و درک بهتری از تحولات تاریخی دست یافت. در این راستا اگر منطقه مورد بررسی از نقاط استراتژیک جغرافیای ایران برخوردار باشد، به صورت طبیعی شناخت از اوضاع تاریخی به مراتب بیشتر و عمیق‌تر خواهد شد. با توجه به مطالب ارائه شده به جهت بازه زمانی به واسطه وقوع تحولات متعدد و سریع از ابتدای قرن سوم (تشکیل حکومت‌های ایرانی در خراسان) تا اواسط قرن پنجم (ظهور سلاجقه) در ابعاد مختلف زیست انسانی جامعه ایرانی، قرون ذکر شده مبنای پژوهش قرار گرفت. همچنین در تحقیق حاضر دو شهر نیشابور و مرو انتخاب گردیده و علل رشد اقتصاد آنان با محوریت تجارت به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار می‌گیرد. مطالب پیش رو به دو بخش تقسیم شده‌اند. یک قسمت علل تاثیرگذار در رشد تجارت نیشابور و مرو و بخش دوم پیامد مجموعه شرایط ذکر شده بر اوضاع اقتصادی این دو سرزمین. می‌توان به عنوان پرسش بیان نمود که چه عوامل مشترک و متفاوتی موجب رشد اقتصاد دو شهر مذکور با محوریت تجارت گردیدند؟ این فرضیه را می‌توان مطرح کرد که هر دو شهر به واسطه عللی که گاه مشترک می‌باشد (استقرار در موقعیت مناسب جغرافیایی و یا وجود حکومت قدرتمند) و گاه متفاوت (هم چون توان دفاعی شهر) در کانون توجه قرار داشته و مراحل پیشرفت را تجربه نمودند.

۱ - ۲ ضرورت و اهمیت تحقیق

مناطق چون نیشابور یا مرو، به واسطه موقعیت جغرافیایی - راهبردی همواره مورد توجه کانون‌های قدرت در قرون سوم تا پنجم هجری قرار داشته و شناخت اوضاع این دو سرزمین (خاصه در عرصه اقتصادی) در فهم دقیق‌تر فضای تاریخی جامعه ایرانی کمک سرشاری می‌کند.

۱ - ۳ پیشینه تحقیق

با توجه به مطالعات صورت گرفته پژوهش مستقلاً با نگاهی تطبیقی در خصوص اوضاع اقتصادی نیشابور و مرو در دوره زمانی مورد بحث یافت نشد. در برخی آثار به صورت مستقل به وضعیت اقتصادی هر کدام از دو شهر پرداخته شده است. در این رابطه به چند نمونه اشاره می‌گردد: ۱ - مقاله «نیشابور در قرون سوم و چهارم هجری» ۱۳۹۱، نوشته روح اله بدری: جدا از عدم نگاه تطبیقی با مرو، در پژوهش حاضر نسبت به مقاله بدری از منابع دست اول اطلاعات تاریخی بیشتری ارائه شده است. ۲ - مقاله «صنایع عمده نیشابور در سده‌های ۳ تا ۶ بر پایه داده‌های باستان‌شناختی و منابع مکتوب» ۱۳۹۶، نوشته حمیدرضا ثنائی و عبدالرحیم قنات: با وجود آنکه نویسنده اطلاعات قابل توجهی را از منابع دست اول در حوزه‌های مختلف صنایع مانند منسوجات، فلزکاری و غیره ارائه داده اما جدا از آنکه نگاهی تطبیقی بین نیشابور و مرو وجود ندارد، در مقاله حاضر نسبت به مقاله ثنائی در برخی صنایع مانند فلزکاری (معادن) و یا منسوجات

(خاصه صادرات آنان به سایر نواحی) به مراتب از منابع دست اول اطلاعات بیشتری ارائه شده است. ۳ - مقاله «بررسی عوامل موثر در رشد اقتصاد نیشابور در عصر طاهریان» ۱۴۰۲، نوشته محمدرضا سوقندی. علاوه بر عدم وجود نگاه تطبیقی با مرو می‌بایست به این نکته اشاره گردد که در اکثر مواقع اطلاعاتی که سوقندی از اوضاع اقتصادی نیشابور ارائه داده مبتنی بر منابع دوران بعد از طاهریان و مربوط به ایام حاکمیت آل بویه می‌باشد.

در خصوص مرو نیز مقالاتی نگاشته شده است: ۱ - مقاله «اوضاع سیاسی-اقتصادی مرو در جاده خراسان تا حمله مغول» ۱۳۹۵، نوشته فریبا پات: جدا از عدم نگاه تطبیقی با نیشابور در بخش مربوط به اوضاع اقتصادی مرو منابع تاریخی مورد استفاده محدود به برخی جغرافی نویسان مانند اصطخری، مقدسی و ابن حوقل بوده است. این در حالی می‌باشد که در پژوهش حاضر اطلاعات از منابع متنوع تری ارائه شده است. ۲ - مقاله «جایگاه اقتصادی مرو در سده‌های سوم و چهارم هجری» ۱۳۹۸، نوشته کیوان شافعی: جدا از عدم نگاه تطبیقی با نیشابور در بخش مربوط به منسوجات اطلاعات ارائه شده در مقاله حاضر نسبت به پژوهش شافعی بیشتر بوده است. برخی پژوهش‌ها به صورت کلیات به اوضاع اقتصادی شهرهای خراسان در قرون میانه پرداخته‌اند. در این راستا به مقاله «اوضاع اقتصادی و تجاری سامانیان» نوشته اعظم برگیان - ۱۳۸۳: اشاره می‌گردد: تکیه اصلی نویسنده به شهرهای مانند بخارا و سمرقند بوده و توجه کمی به سایر شهرها داشته است. همچنین کتاب تاریخ سامانیان - عصر طلایی ایران بعد از اسلام نوشته جواد هروی: تکیه اصلی نویسنده به ذکر حوادث سیاسی - نظامی بوده و به ندرت به اوضاع اقتصادی نیشابور و مرو اشاره کرده است. هرمان در مقاله (*Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities* - 1997: گرچه در باب وضعیت مرو در قرون میانه اشاره‌های داشته اما کلیات بوده و بیشتر در خصوص دوره قبل از اسلام بحث کرده است. جیمز ویلیان در کتاب (*nishapur metalwork of the Early Islamic period* 1982: صرفاً به فلزکاری نیشابور در قرون اولیه پرداخته و به سایر جوانب اقتصاد این شهر اشاره ای نداشته است.

۲ - علل مشترک زمینه ساز در رونق اقتصاد خراسان

۲ - ۱ اوضاع فرهنگی - فکری

بدون تردید عملکرد انسان‌ها تحت تاثیر مجموعه‌ای از عقاید بوده و در جامعه ای که کوشش در حوزه اقتصادی بخشی از عقاید مردم باشد، یکی از مقدمات لازم برای رشد اقتصاد فراهم می‌شود. در این رابطه می‌توان اشاره کرد که بخش اعظمی از اهالی نیشابور و مرو از مسلمانان فرق اهل سنت بوده (در خصوص نیشابور - مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۷۴ و در باب مرو - همان: ۴۵۴ و ۴۷۴) و تلاش برای امرار معاش در منابع حدیثی آنان به وفور دیده می‌شود (بخاری، ۱۳۹۰، جلد ۲: ۴۶۶ و ۴۶۷). بیشتر صرافان در بازار مرو از پیروان مذهب ابو حنیفه بودند (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۵۴) با توجه به آنکه مذهب اکثریت حکومت سامانی حنفی بود (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۹۶) می‌توان متصور گشت که پیروان مذهب حنفی که در بازار مشغول به کار بودند مورد حمایت حاکمیت قرار داشتند. شیعیان نیز در بین اهالی نیشابور و مرو حضور داشتند (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۸۶ و ۳۹۲ و اصفهانی، ۱۹۶۵م: ۳۸۵) شیعیان تا حدودی دارای قدرت و نفوذ سیاسی در نیشابور بودند. به طور مثال زبارة از خاندان‌های قدرتمند شیعیان در نیشابور با حکومت طاهریان از طریق ازدواج ارتباطاتی برقرار کرده و مجالسی برگزار می‌کرد که وزیران حکومت و قضات در آن شرکت می‌کردند (ابن اثیر، بی تا، جلد ۲: ۵۶ و ابن فندق، ۱۳۱۷: ۵۵ و ۲۵۴). تلاش در حوزه اقتصادی در منابع حدیثی شیعه وجود داشته است (کافی، ۱۴۰۷، ۲: ۵۱۳). با توجه به وجود

پس زمینه اعتقادی در ارزش نهادن به شغل و کار و همچنین وجود خاندانی قدرتمند و حامی شیعه می توان متصرف گشت که هر چه بیشتر زمینه فکری برای کار در اقتصاد فراهم بود. بر اساس مطالعه کتب تراجم شخصیت های مذهبی از اهالی مرو را شاهد هستیم که دارای مشاغلی در بازار بودند. به طور مثال می توان به خاندان کُرّاعی اشاره کرد که در شغل کله پزی فعالیت داشتند. یکی از افراد این خاندان ابو منصور کُرّاعی متوفی ۴۴۴ هجری می باشد (سمعانی، ۱۹۶۲م، جلد ۱۱: ۶۰). ابوبکر عبدالله بن احمد - متوفی ۴۱۷ هجری از دیگر محدثین اهل مرو بود که در صنعت قفل سازی فعالیت می کرد (ذهبی، ۱۹۸۵م، جلد ۱۷: ۴۰۵ الی ۴۰۷). با توجه به مطالعه صورت گرفته برخی از محدثین اهل مرو در تجارت نیز فعالیت داشتند. به طور مثال محمد بن احمد بن محبوب متوفی ۳۴۶ هجری تجار بود (ابن نقطه، ۱۹۸۸م: ۴۸). با توجه به اطلاعات ارائه شده ساکنین نیشابور و مرو به جهت فکری معتقد به کسب معاش و تلاش در حوزه اقتصادی بوده و بدین جهت از لحاظ فرهنگی - اعتقادی زمینه برای رونق اقتصاد هر دو شهر فراهم بود.

۲ - ۲ اصلاحات در حوزه کشاورزی

برخی از حاکمان که بر خراسان مسلط بودند به خوش رفتاری شناخته می شدند مانند سامانیان (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۹۴). آنان مالیات سبکی از مردم می گرفتند (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۹۸ و ۴۹۹). برخی از اقدامات حمایتی حکومت دیگر (طاهری) در حوزه اقتصاد و به طور ویژه در عرصه کشاورزی صورت گرفت. به طور مثال نقل است که مردم نیشابور نزد عبدالله بن طاهر آمده و اعلام کردند که در خصوص کاریزها دستورات مشخصی در فقه نیامده است. عبدالله بن طاهر به علما دستور می دهد که کتابی در خصوص احکام مربوط به کاریزها بنویسند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۰۱).. در جای دیگری گردیزی گزارش می دهد که عبدالله بن طاهر در فرمانی به کارگزاران خویش به حمایت از کشاورزان سفارش کرد (همان: ۳۰۲). همچنین نقل اسیت که عبدالله طاهری برای ساخت کاریز حدود یکم میلیون درهم خرج کرد (اسفزاری، ۲۳۳۸، ۱: ۲۵۰). مشخص است که احکام صادره به صورت کلی به نفع کشاورزان در نواحی مختلف خراسان مانند نیشابور و مرو بود چنین اقداماتی منجر به بهبود اوضاع کشاورزی و در نتیجه تسریع در عملکرد کشاورزان و افزایش بهره بری از زمین می گردید.

۳ - ۳ علل رشد اقتصاد نیشابور

۳ - ۱ نیشابور در جغرافیای ایران

نیشابور و مرو هر دو به صورت مشترک در موقعیت جغرافیایی مناسبی در خراسان برخوردار بودند که امکان پیشرفت در عرصه های مختلف اقتصاد خاصه تجارت را فراهم می کرد. نیشابور محل تجارت (حدودالعالم، ۱۳۶۱: ۸۹) و خزانه مشرق و تجارت خانه خاور و باختر بوده و بارانداز خوارزم، ری و گرگان بود (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۶۰) در سراسر خراسان مکانی به جهت تجارت و کثرت مسافر و قافله به پای نیشابور نمی رسید (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). در کاروانسرای مخصوص بزازان نیشابور، تاجران سایر شهرها حضور داشتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). با توجه به اطلاعات ارائه شده نیشابور مرکزی برای رفت و آمد کاروان های تجاری در غرب و شمال محسوب می شد. پیامد چنین موقعیتی تمرکز سرمایه در داخل شهر و به کارگیری ثروت در وجوه مختلف اقتصاد مانند تجارت بوده است. برای این ادعا

شواهدی وجود دارد. از عراق تا شرق جهان اسلام شهری بزرگتر و با ثروت تر از نیشابور وجود نداشت (حدودالعالم، ۱۳۶۱: ۱۴۶).

موقعیت جغرافیایی مناسب سبب گردید که دولت مردان توجه خاصی به این شهر داشته و آن را مکان مناسبی برای استقرار گروه‌های وابسته به حاکمیت مانند سپاهیان بدانند. نقل است نیشابور محل تجارت و مرکز استقرار فرمانده سپاهیان سامانیان محسوب می‌شد (حدودالعالم، ۱۳۶۱: ۸۹). گرچه در این رابطه گزارش مستقیمی در دست نیست اما می‌توان گمان برد که استقرار سپاهیان در درون شهر می‌توانست در رونق برخی مشاغل مرتبط با سپاهی‌گیری تأثیر فراوانی بگذارد. یکی دیگر از ویژگی‌های موقعیت جغرافیایی نیشابور وجود جاده‌های ارتباطی آن با نقاط مهم خراسان بود. ربض نیشابور دارای چندین دروازه بود. یک دروازه به سوی عراق و گرگان، دروازه دیگر به سوی بلخ و مرو، دروازه سوم به سوی فارس و قهستان و دروازه چهارم به سوی طوس (همان: ۱۶۷). وجود چنین دروازه‌های به احتمال قریب به یقین به خاطر وجود روابط اقتصادی در جاده‌های نیشابور و همسایگانش بوده است. بنابراین موقعیت جغرافیایی نیشابور به طور کامل زمینه را برای رفت و آمد کاروان‌های تجاری از مناطق دور و نزدیک و رونق اقتصاد در وجوه مختلف فراهم می‌کرد. جدا از وجود جاده‌های ارتباطی، نیشابور یکی از نقاط دارای معادن متعدد بود. سرزمین خراسان قبل از حمله مغول، مرکز تولید فلزهای گرانبها بوده است (Allen, 1982: 21).

یکی از نقاط مهم خراسان در این رابطه نیشابور محسوب می‌شد. ابن خردادبه در اوایل قرن سوم در ذکر توصیف نیشابور نقل می‌کند که این سرزمین بهترین مناطق برای استخراج مواد است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۵۸). رونق استخراج مواد از معادن در سراسر قرن سوم ادامه یافت. ابن فقیه در اواخر این قرن اشاره می‌کند که یکی از زیباترین مناطق به جهت استخراج و معادن نیشابور است (ابن فقیه، بی تا: ۴۹). در اوایل قرن چهارم و زمانی که ابو دلف از مناطق مختلف ایران دیدار کرده در ذکر نیشابور نقل می‌کند که معادن مس آنجا از نظر جنس از بقیه مناطق مرغوب تر هستند (ابو دلف، ۱۳۵۴: ۸۶). در اواسط قرن چهارم شاهد صادرات محصولات استخراج شده از معادن هستیم. به طور مثال ابن حوقل نقل می‌کند در کوه نوقان نیشابور معادنی وجود دارد که مواد استخراج شده آن به سایر مناطق خراسان فرستاده می‌شود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹).

۳- ۲ منابع آبی

یکی دیگر از خصوصیات نیشابور در موقعیت جغرافیای خود وجود منابع آبی کافی بود. در این رابطه مقدسی و ابن حوقل در ذکر اوصاف نیشابور به وجود قنات‌های در آن اشاره کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۳۵ و ابن حوقل، ۱۳۶۸: ۱۶۸). در ادامه مقدسی از ابوبکر عبدوی نقل می‌کند که آب نیشابور را با آب دجله در عراق مقایسه کرده و هر دو را برابر دیده است (همان: ۴۳۵). نویسنده کتاب حدودالعالم در شرح آب‌های نیشابور نقل می‌کند که بیشتر آب‌های آن از چشمه‌ها است (حدودالعالم: ۸۹). وجود منابع آبی کافی یکی از مقدمات لازم برای رشد کشاورزی هر سرزمینی می‌باشد. با توجه به اطلاعات ارائه شده زمینه برای رونق کشاورزی نیشابور در قرون میانه فراهم بوده است. در ادامه و در بخش مربوط به پیامد علل فوق به رشد کشاورزی این سرزمین تحت تاثیر منابع آبی کافی اشاره خواهد شد.

۳ - ۳ مرکز ایالت

در تاریخ گردیزی فهرستی از حاکمان خراسان در زمان خلافت عباسی ارائه شده است. طبق این فهرست از زمان خلافت منصور تا مامون عباسی از بین ۲۴ فرمانروای خراسان، مرکز ایالت ۹ نفر از آنان نیشابور بوده است (نرشخی، ۱۳۶۳: ۲۱۶ الی ۲۱۸). طاهریان مرکز ایالت خود را به نیشابور منتقل کرده و این شهر در زمان حکومت آنان بسیار ثروتمند بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹). با توجه به موقعیت جغرافیایی و همچنین جایگاه مرکز ایالت شهر در قرن سوم می توان متصور گشت که مرکزی برای تمرکز هرچه بیشتر فعالیت دولت مردان برای تقویت زیر ساخت های اقتصادی و رونق هرچه بیشتر شهر بوده است. از طرفی بنابر قراین روابط تجاری میان نیشابور (به عنوان پایتخت) و سایر کانون های سیاسی جهان اسلام مانند عراق و مصر (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۶۰) و حتی مناطق غیر مسلمان وجود داشته است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). به عبارتی موقعیت مرکز ایالت موجب تجمع و سکونت دولت مردان و خانواده های آنان در شهر شده و به مرور باعث انباش سرمایه در جهت رونق اقتصادی و افزایش درخواست ها برای کالاهای زینتی مانند پارچه می گردید (اشکال العالم، ۱۳۷۱: ۱۷۱).

۳ - ۴ عدالت ورزی حاکمان (نیشابور)

بدون رعایت حداقل عدالت نمی توان امیدی به آینده و رونق فعالیت گروه های مختلف جامعه در سطوح گوناگون زیست انسانی داشت. با توجه به این نکته می بایست اشاره نمود که بنابر قرینه ای از همان ابتدای ورود طاهریان به نیشابور اقداماتی برای جلب قلوب اهالی آن به اجرا گذاشته شد. در این راستا توجه دولت مردان طاهری به حفظ امنیت جاده ها و

رفت و آمد گروه‌های مختلف جامعه از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. به طور مثال در زمان ورود عبدالله بن طاهر (متوفی ۲۳۰ هجری) به نیشابور، فردی به نام محمد بن حمید (سال‌های امارت نامشخص) اداره شهر را در دست داشت و به مردم ظلم کرده و بخشی از جاده درون شهر را ضمیمه خانه خودش کرده بود. اهالی شهر به نزد عبدالله آمده و از او شکایت بردند. به دستور حاکم طاهری، محمد بن حمید از مقامش عزل گردیده و دیواری که ساخته بود از بین رفت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۹۹ و ۳۰۰).

آزاد شدن بخشی از جاده که محل رفت و آمد مردم بود می‌توانست موجب تسریع رفت و آمد گروه‌های مختلف جامعه از جمله کنشگران اقتصادی باشد. در خصوص توجه حکومت طاهری به امنیت بخشیدن به جاده‌ها در منبع دیگری، نقل شده که عبدالله بن طاهر بعد از ورود به نیشابور متوجه پیامدهای حضور سپاهیان در بین مردم و ایجاد خلل در آرامش جامعه گردیده و منطقه‌ای به نام شادیاخ را در بیرون از شهر برای اسکان سربازان درست کرد (حموی، ۱۹۹۵: ۳، ۳۰۵). با توجه به اقدام حاکم طاهری امنیت اجتماعی گروه‌های مختلف جامعه (از جمله کنشگران اقتصادی) فراهم گردیده و مردم در سایه آرامش به فعالیت‌های خویش ادامه دادند.

در خصوص دوره سامانیان با وجود مطالعه صورت گرفته اطلاعاتی به دست نیامد. اما بعد از سقوط سامانیان و در ایام حاکمیت غزنوی، فرمانروایان این سلسله اقداماتی در جهت بازگرداندن امنیت اجتماعی به اهالی نیشابور زدند. به طور مثال در سال ۳۹۶ هجری فردی به نام محمد بن اسحاق بن ممشاد، رهبری فرقه کرامیان نیشابور را برعهده داشته و طرفداران او به غارت اموال مردم دست زدند (۲). اقدامات حامیان محمد بن اسحاق کرامی به حدی رسید که به دستور سلطان محمود غزنوی فردی به نام ابو علی حسن (همان حسنک وزیر مشهور) به ریاست نیشابور انتخاب گردید. به واسطه اقدامات ابو علی حسن (حسنک): «اهل فتنه و اصحاب بدعت سر در گریبان کشیدند ... کار نیشابور نظامی هرچه تمام تر یافت ... درب تغلب بسته و بر اهل بازار محتسبی امین گماشته شد» (عتبی، ۱۳۳۴: ۲۵۷ و ۲۵۸). با توجه به اهمیت مقام محتسب (۲) می‌توان متصور گشت که بازار نیشابور نظم و امنیتی یافته و زمینه برای رشد اقتصادی گروه‌های مختلف جامعه در سطوح گوناگون فراهم گردید. بازاریان با اطمینان خاطر بیشتر به فعالیت‌های خود ادامه داده و محصولات گوناگون خرید و فروش می‌شد.

بعد از مرگ سلطان محمود و با پیروزی فرزندش سلطان مسعود بار دیگر نیشابور در سایه یک حکومت متمرکز قرار گرفت. در تاریخ ۴۲۱ هجری مردم نیشابور به استقبال سلطان مسعود غزنوی آمدند (بیهقی، ۱۳۸۳: ۶۹). سلطان مسعود در پاسخ به رفتار مردم نیشابور اعلام داشت که آنان را دوست دارد و اعلام نمود که رفتاری که آنان با او داشتند هیچ کدام از مردم خراسان با او نداشته‌اند (همان: ۷۰). سلطان غزنوی بعد از ورود به نیشابور دستور داد که در هر هفته دو بار مجلس مظالم تشکیل شود (همان: ۷۰). تشکیل چنین جلساتی به معنای شنیده شدن مشکلات گروه‌های مختلف جامعه از جمله کنشگران اقتصادی بود. این امر به نوبه خود می‌توانست تا حدودی در تحریک دولتمردان در جهت اصلاحات اقتصادی تأثیرگذار بوده باشد. موقعیت جغرافیایی و جایگاه اقتصادی نیشابور موجب گردید که در اواسط قرن پنجم و با ظهور قوم جدیدی از ترکان به نام سلاجقه، این سرزمین از دستبرد سربازان و غارت اموال دور بماند. علت این امر دور اندیشی مهاجمین و جلوگیری از نابودی منابع ثروت ساز در آینده و بهره‌برداری بلند مدت می‌باشد. ظهیرالدین نیشابوری نقل می‌کند که بعد از تصرف نیشابور، سلاجقه به رهبری داوود قصد غارت شهر را داشتند اما طغرل مانع از انجام این کار شد (نیشابوری، ۱۳۹۰: ۱۷ و ۱۹). به واسطه ضعف تدریجی حکومت غزنوی در دوره سلطان مسعود و شکست‌های پی در پی

او از لشکریان سلاجقه، ارکان حاکمیت متزلزل گشته و نظم و امنیت اجتماعی در برخی نقاط از جمله نیشابور رو به زوال نهاد. ابن اثیر در ذکر حوادث سال ۴۳۲ و اوضاع نیشابور همزمان با ورود طغرل سلجوقی چنین نقل می‌کند: «شهر آشوبان فزونی یافته و کارهایشان شدت پیدا کرده و مزید بر بلیه بر اهالی نیشابور شده بودند. آنها اموال مردم غارت می‌کردند و مردم را می‌کشتند و مرتکب زناکاری و فحشاء می‌شدند و چون مانع و رادعی در جلوگیری از افعال آنها نبود، هر چه می‌خواستند می‌کردند، در این زمان طغرل به نیشابور وارد شد شهر آشوبان از وی بترسیدند و دست از کارهای خود کشیدند و مردم اطمینان یافته و آرامشی پیدا کردند (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ۱۳: ۵۷۲۹).

با توجه به وضعیت توصیف شده می‌توان متصور گشت که در اواسط قرن پنجم و قبل از تصرف شهر توسط سلاجقه (۴۲۰ الی ۴۳۲ هجری) شرایطی بحرانی برای اقشار مختلف جامعه شهری نیشابور وجود داشته و امکان رشد و ترقی در عرصه‌های مختلف از جمله اقتصاد فراهم نبوده است. در چنین اوضاع و خیمی بازاریان و تمامی کنشگران اقتصادی شرایط ادامه فعالیت و خرید و فروش اجناس را نداشتند. با ورود سلاجقه و تدبیر نخستین فرمانروای آن بار دیگر ثبات و آرامش به اهالی نیشابور بازگشت. این امر موجب گردید که به مرور زمان (و در ایام حکومت سلاطین بعدی سلاجقه) وجوه مختلف زیست انسانی این سرزمین از جمله حوزه اقتصادی بار دیگر امکان نفس کشیدن و رشد و ترقی را پیدا کند.

۳ - ۵ دفاع از شهر

در برخی مقاطع تاریخی نیشابور مورد هجوم گروه‌های مختلف قرار داشت. در این میان به واسطه قدرت حکومت و ساز و کارهای دفاعی از پیش تعیین شده امکان محافظت از نیشابور فراهم بوده و امنیت اجتماعی - اقتصادی آن حفظ می‌گردید. به طور مثال در سال ۴۲۵ هجری امنیت اجتماعی - اقتصادی نیشابور به واسطه حمله گروهی از مردم منطقه توس مورد تهدید قرار گرفت اما والیان حکومت غزنوی از شهر دفاع کرده و آن را حفظ نمودند (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ۱۳: ۵۶۸۰ و ۵۶۸۱) با وجود مطالعات صورت گرفته نمونه تاریخی دیگری از هجوم به نیشابور در قرن سوم و چهارم هجری یافت نشد. این موضوع می‌تواند نشانه امنیت بالای این منطقه در دوران حاکمیت طاهری - سامانی بوده باشد.

۴ - پیامدهای علل ذکر شده بر رشد اقتصاد نیشابور

۴ - ۱ افزایش ثروت و آبادانی شهر

مالیات نیشابور در سال‌های ۲۱۱ و ۲۱۲ هجری، چهار میلیون و صد و هشت هزار درهم می‌شد (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۱) در مقایسه با میزان مالیات سایر مناطق در همان تاریخ ۲۱۱ و ۲۱۲ هجری می‌توان اشاره کرد که مالیات قهستان، طوس، نساء و سرخس کمتر از یک میلیون درهم و مالیات شهرهای مانند هرات کمتر از دو میلیون درهم می‌شد (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۲ و ۳۳). این میزان مالیات نیشابور از مالیات برخی از شهرهای مهم خراسان مانند هرات به مراتب بیشتر بوده است. مقدار مالیات هرات در همان سال یک میلیون و صد و پنجاه و نه هزار درهم بود (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۳۴). در اواسط قرن چهارم، نیشابور به جهت رشد اقتصادی دارای چنان وضعیتی مطلوبی بود که نقل شده از عراق تا شرق جهان اسلام شهری بزرگتر و با ثروت تر از نیشابور وجود ندارد (حدودالعالم، ۱۳۶۱: ۱۴۶).

ثروتمندترین مردم خراسان از اهالی نیشابور بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۶). مقدسی حکایتی نقل می‌کند که بر اساس آن در دربار نصر بن احمد سامانی یکی از نزدیکان فرمانروا به نام بلعمی از فضیلت های شهر مرو سخن گفت. یکی دیگر از درباریان به نام ابوفضل در پاسخ اشاره می‌کند که نیشابور دارای دوازده روستا بوده که یکی از آنان دارای سه منبر داشته و درآمد آن روستا (از طریق این سه منبر) بیشتر از درآمد کل شهر مرو است. مقدسی بعد از نقل این حکایت اضافه می‌کند که کارگزاران حکومت سامانی ادعای ابوفضل را بررسی کرده و متوجه شدند که حق با اوست (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۶۴). بنابراین با توجه به مجموعه علل زمینه ساز ذکر شده مقدمات لازم برای آبادانی و عظمت شهر نیشابور در قرن چهارم فراهم بوده و اهالی این سرزمین از نعمت‌های مادی فراوانی برخوردار بودند.

۴ - ۲ کشاورزی

نیشابور دارای میوه‌های گوارا و گوشت خوب و ارزان، بازارهای گشاد بوده و تجارت آن در جهان اسلام مشهور است (همان: ۴۵۹ - ۴۶۰). با توجه به گزارش مقدسی می‌توان مدعی بود که در اواسط قرن چهارم محصولات زراعی از جایگاه ویژه ای در صادرات نیشابور برخوردار بوده است. مقدسی در ذکر معرفی روستای بشت که مهم‌ترین روستای نیشابور بوده نقل کرده که دارای میوه، غلات و انگور نیکو بوده و زیتون و انجیر بسیار دارد (همان: ۴۶۴). با توجه به روایت ذکر شده روستاهای اطراف نیشابور نیز (همانند خود شهر) از رونق اقتصادی کافی برخوردار بوده و انواع محصولات زراعی در آنجا به دست می‌آمد. بهترین زمین‌های کشاورزی در خراسان، زمین‌های نیشابور بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۶). تا اواخر قرن چهارم همچنان کشاورزی نیشابور از رونق برخوردار بود. حاکم نیشابوری در کتاب خویش که به تاریخ ۳۸۸ هجری نگاشته (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۶۲) در ذکر فضائل نیشابور نقل می‌کند که میوه جات آن مانند سیب، به، انگور و خربزه در تمام سال در دسترس و قابل استفاده هستند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۲). در سایه اقدامات برخی کارگزاران حکومت غزنوی در اوایل قرن پنجم زمینه برای رشد و ترقی اقتصاد نیشابور همچنان برقرار بود. به طور مثال در اوایل قرن پنجم ابو منصور ثعالبی در کتاب ثمارالقلوب که فی مابین سال‌های ۴۱۲ الی ۴۲۰ هجری نگاشته (ثعالبی، ۱۳۷۶: ۱۴ و ۱۵) به گونه‌ای گل خوردنی در نیشابور به نام (طین نیشابور) اشاره کرده و تصریح می‌کند که در هیچ جایی غیر از نیشابور یافت نمی‌شود و آن را به دورترین مناطق برده و به بزرگان پیشکش می‌کنند (ثعالبی، ۱۳۷۶: ۳۴۸). در جای دیگری ثعالبی به

میوه (به) نیشابور اشاره کرده است (همان: ۴۲۸). با توجه به اطلاعات ارائه شده یکی از پیامدهای علل رشد اقتصادی نیشابور افزایش قدرت زراعی این سرزمین و بهبود خرید و فروش کالاهای مرتبط با زمین بوده است.

۴ - ۳ تجارت

با توجه به مطالعات صورت گرفته تجارت نیشابور در بازه زمانی مورد نظر به غیر از فعالیت های مانند معادن (۳) و یا محصولات زراعی در حوزه صنعت منسوجات از رشد فراوانی برخوردار بوده است. در نیشابور چاقو و ریواس (نوعی گیاه) بی مانند بودند (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۷۷). در جای دیگری در ذکر ناحیه مازل در شمال نیشابور اشاره شده که ریواس های بسیار خوبی در آنجا تولید می شود (همان: ۴۶۳). در اوایل قرن سوم تجارت در نیشابور برقرار بوده است (۴). یکی از ویژگی های بازارهای نیشابور دسته بندی و وجود جایگاه هر کدام از حرفه های مخصوص اقتصادی بود. کلاه سازان، کفشگران، خرازی و ریسمانگران هر کدام در قسمت مشخصی از بازار مستقر بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). بازارهای نیشابور در بخش ربض قرار داشته و دارای کاروانسرا بوده و هر کاروانسرا دارای کالای مخصوص به خودش بود (همان: ۱۶۷ و ۱۶۸). وجود چنین ساختاری نشان دهنده نظم و امنیت اجتماعی - اقتصادی لازم در اواسط قرن چهارم بوده است. همچنین وجود کاروانسرا می توانست در برقراری روابط تجاری نیشابور با سایر مناطق سرعت بخشد گرچه به واسطه قرینه ای در برخی از جاده های ذکر شده احتمال وجود روابط اقتصادی بعید بوده (۵) اما بر اساس قراینی دیگر شاهد وجود روابط تجاری در برخی از جاده های ذکر شده هستیم. به طور مثال عالمی به نام احمد بن علی یزدی بنابر قرینه ای فی مابین سال های ۳۶۷ الی ۳۷۷ هجری در لباس یک تاجر به نیشابور سفر کرد (فارسی، ۱۴۰۹: ۸۸) (۶). همچنین بر اساس شواهد یافت شده روابط اقتصادی دو طرفه ای میان نیشابور و قهستان وجود داشت. نقل است کرباس های قهستان به نیشابور فرستاده می شد (اشکال العالم، ۱۳۷۱: ۱۷۱).

۴ - ۴ منسوجات

به قرینه ای وجود پسوند ابریشم در اسامی برخی از علمای نیشابور مانند احمد بن ابراهیم ابوحامد ابریشمی - متوفی ۲۲۴ هجری (فارسی، ۱۳۶۲: ۹۸) می توان احتمال قوی داد که مشاغل مربوط به تولید ابریشم در اوایل این سده در شهر مذکور فعال بوده است. همچنین منابع از وجود شغل بزازی (پارچه فروشی) در اواسط قرن سوم خبر می دهند. قرینه این مطلب وجود پسوند بزاز در اسامی برخی علمای نیشابور در این سده است مانند: احمد بن منصور ابوبکر بزاز - متوفی

۲۶۴ هجری (فارسی، ۱۳۶۲: ۱۲۹). همچنین در پسوند برخی دیگر از علمای نیشابور در سده سوم عنوان کرایسی (نوعی از پارچه) دیده می شود مانند محمد بن عبدالرحمن کرایسی - متوفی ۲۵۲ هجری (فارسی، ۱۳۶۲: ۴۵). در قرن چهارم یکی از محصولات صادراتی قهستان لباس های موسوم به نیشابوری بوده است (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۷۵). بنابراین در جاده های بین نیشابور و مناطق دیگر که ابن حوقل اشاره نموده روابط اقتصادی دو طرفه برقرار بوده است.

در اواسط قرن چهارم منسوجات نیز از جایگاه ویژه ای در اقتصاد نیشابور برخوردار بود. نقل است: «کالاهای نیشابور به هر سو برده شده و مردم عراق و مصر لباس ساخته شده در نیشابور را به تن می کنند» (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۶۰). چنین گزارشی به معنای وجود روابط تجاری نیشابور با سرزمین های دور مانند عراق و مصر بوده است. چنین رابطه ای به معنای امنیت کافی در مسیر رفت و آمدها تاجران بوده است. پارچه از محصولات تولیدی نیشابور بود (طبری، ۱۳۷۵، ۱۵: ۶۶۹۶) اهالی این شهر به دوخت لباس های به نام طاهری مشغول بودند (ابن فقیه، بی تا: ۸۷). در نیشابور کرباس های باریک به سایر نواحی فرستاده می شود (اصطخری، ۲۰۵: ۱۳۴۰). بهترین جامه های ریسمانی و ابریشمی از نیشابور به دست می آمد (اشکال العالم، ۱۳۶۸: ۱۷۳). ملحم ابریشمی به سایر مناطق فرستاده می شد (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۷۵ و ۴۷۶). به تولید پارچه های مختلف در نیشابور موسوم به سپید حفیه و مقنعه اشاره شده و بیان گردیده که همگی به سایر مناطق فرستاده می شدند. همچنین گران قیمت ترین جامه های پنبه ای و ابریشمی از نیشابور و مرو به دست می آمد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۶ و مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۷۵ و ۴۷۶) از نیشابور جامعه های پنبه ای به سایر سرزمین ها، حتی برخی سرزمین کفار فرستاده می شود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸).

۵ - علت رشد اقتصاد مرو

۵ - ۱ مرو در جغرافیای خراسان

در خصوص موقعیت جغرافیایی مرو می بایست اشاره کرد که جنوب شرق آن سرخس قرار داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۵). در آنجا دو جاده به سوی شرق تقسیم می شد که یکی به سوی چاچ و دیگری به سمت بلخ می رفت (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۷). مرو در سرزمینی هموار و دور از کوهستان مستقر بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹) و در منابع آب و هوای آن بسیار سرد توصیف شده است (طوسی، ۱۳۸۲: ۱۲۰). مرو رود در جنوب مرو و در شش منزلی آن قرار داشت (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۶۷ و ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۷) غلات و باغ های بسیار در مسیر آن موجود بوده و سرزمینی پر حاصل محسوب می شد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۶۸، ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۶ و مقدسی، ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۵۸). در چهار سوی مرو چهار رودخانه معروف وجود داشت که همگی از مرو رود سرچشمه می گرفتند. ۱ - رودخانه هرمزفره که به دستور عبدالله بن طاهر در اطراف آن عمارت های بسیاری ساخته شد ۲ - رود ماچان که قصر حکومتی در اطراف آن قرار داشت ۳ - رود رزیک که مسجد جامع مرو در اطراف آن بود و ۴ - رود اسعدی (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۷).

۵ - ۲ اهمیت سیاسی - نظامی مرو در تاریخ ایران

با توجه به موقعیت جغرافیایی مرو و بر اساس مستندات تاریخی این منطقه همواره مورد توجه دستگاه حکومت قرار داشت. به طور مثال مرو در دوره ساسانیان مرکز مرزبان ها بود (نولدکه، ۱۳۵۸: ۶۶۹) در قرن اول لشکریان مسلمان برای ورود به سرزمین ماوراءالنهر در این منطقه اردو زدند (اشپولر، ۱۳۶۹، ۱: ۴۶). در اواخر قرن دوم و بعد از مرگ هارون

الرشید فرزند او مأمون برای چند سالی مرو را پایتخت خویش قرار داد (طبری، ۱۳۶۳، جلد ۱۲: ۵۴۱۲). در تاریخ گردیزی فهرستی از حاکمان خراسان در زمان خلافت عباسی ارائه شده است. طبق این فهرست از زمان خلافت منصور تا مامون عباسی از بین ۲۴ فرمانروای خراسان، مرکز ایالت ۵ نفر از آنان مرو بوده است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۱۶ الی ۲۱۸). این رقم نزدیک به جایگاه فرمانروایی نیشابور در این بازه زمانی است. در زمان حکومت عبدالله بن طاهر پایتخت طاهریان از مرو به نیشابور منتقل شد (رنجبر، ۱۳۶۳: ۲۳۲ و ۲۳۳ و بارتولد، ۱۳۵۰: ۶۷) بعد از این واقعه از اهمیت سیاسی مرو کاسته شد (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۵۹). در دوره سامانی با وجود آنکه نیشابور از اهمیت بیشتری برخوردار بود اما مرو همچنان اهمیت خویش را تا حدود حفظ کرد (فرای، ۱۳۴۸: ۱۴۴).

مرو در دوره سامانی محلی برای تجمع سپاهیان و لشکرکشی به نقاط مختلف ماوراءالنهر بود (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۱: ۴۹۶۱ و هروی، ۱۳۸۲: ۳۳۹). اهمیت مرو آن قدری بود که تصرف آن توسط شورشیان (علیه حاکم سامانی) بلافاصله منجر به فتح پایتخت (بخارا) گردیده و محلی برای تقسیم قلمرو میان شورشیان شد (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۱: ۵۰۰۰ و ۵۰۰۱ و ابن اثیر، ۱۳۸۳، جلد ۱۲: ۵۲۶۶ هروی، ۱۳۸۲: ۳۶۱ و ۴۲۰). اسماعیل منتصر (آخرین شاهزاده سامانی) که برای احیاء حکومت اجدادی تلاش می کرد در منطقه مرو سپاهیان خود را برای جنگ با قراخانیان تجهیز کرده و بعد از شکست در همان سرزمین کشته شد (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۳۸۹۹ و ۵۴۰۰ و هروی، ۱۳۸۲: ۴۷۲). با مرگ اسماعیل منتصر، به طور رسمی غزنویان جایگزین سامانیان در خراسان محسوب می شدند. در اوایل قرن پنجم زمانی که سلاجقه به تدریج وارد قلمرو غزنویان می شدند، از سلطان مسعود غزنوی درخواست کردند که عایدات سرزمین مرو را به آنان بدهد. این ناحیه مرکز تجاری مهمی بوده و تصرف آن برای غزنویان به معنای زیر نظر گرفتن رقباي آنان در سایر نقاط ماوراءالنهر بود. در نتیجه سلطان مسعود درخواست سلاجقه را رد کرده و در منطقه دندانقان که در نزدیکی مرو قرار داشت از آنان شکست خورد (ابن اثیر، ۱۳۸۵، جلد ۱۲: ۵۷۲۷ و ۵۷۲۸ و هروی، ۱۳۸۲: ۲۴۹ و ۲۹۳). با توجه به مطالب فوق می توان مدعی بود که غزنویان سلطنت خود را بر خراسان در مرو به دست آورده و در همان سرزمین نیز از دست دادند.

با توجه به اطلاعات ارائه شده مرو در یک موقعیت جغرافیایی - راهبردی قرار داشته و برخی تحولات سیاسی تاریخ در این منطقه اتفاق افتاده است. موقعیت مرکز ایالت به معنای استقرار دولت مردان و اشراف زادگان و همچنین خانواده‌های آنان بود که موجب جذب سرمایه ها و توجه بیشتر حکومت بر حفظ ثبات و آرامش جامعه و برنامه ریزی در بخش های مختلف اقتصاد از جمله کشاورزی می گردید. در خصوص پیامد عملکرد اقتصادی حکومت در ادامه

بیشتر توضیح داده خواهد شد. از طرفی مهم‌ترین شاهراه تجاری که ماوراءالنهر را به عراق (مرکز خلافت اسلامی) وصل می‌نمود از سرزمین مرو عبور می‌کرد (بارتولد، ۱۳۰۸: ۹۶). به واسطه پایتخت بودن مرو، محلی برای رفت و آمد کنشگران سیاسی بین این شهر و سایر نقاط بوده و در این میان برخی کالاهای تولیدی در شهر برو به وسیله همین کنشگران به نواحی دور و نزدیک فرستاده می‌شد. به طور مثال ابن فضلان سفیر سیاسی خلیفه عباسی مدتی در شهر مرو مستقر بوده و در ادامه هنگام اسارت توسط گروهی از ترکمنان (به رهبری طرخان) برای نجات خود تعدادی لباس های تولید شده در مرو را هدیه داد (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ۶۲ و ۷۷). پیامد موقعیت سیاسی مرو و تمرکز حاکمیت بر رونق پایتخت خویش ایجاد زمینه ای مناسب برای پیشرفت اقتصاد بوده است. با توجه به مطالعه صورت اطلاعات موجود رونق اوضاع اقتصاد مرو نسبت به نیشابور کمتر بوده و بر اساس همان میزان اخبار می‌توان به خوبی متوجه شد که اوضاع اقتصادی نیشابور نسبت به مرو از پیشرفت بیشتری برخوردار بوده است. به جهت وجود منابع آبی کافی ابن حوقل به وجود قنات‌های در درون شهر مرو اشاره کرده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۰). آب کافی یکی از مقدمات لازم در جهت رونق کشاورزی محسوب گردیده و در ادامه ثمرات چنین منابع آبی در بخش کشاورزی مرو بیشتر آشکار خواهد شد. یکی دیگر از وجوه اقتصاد مرو که تحت تاثیر موقعیت جغرافیایی آن شکل گرفت محیطی مناسب برای پرورش گیاهان مختلف بود که مازاد آن به سایر نقاط نیز صادر می‌گردید. در این باب ابن حوقل نقل می‌کند در بیابان مرو اشتر غاز^۱ پرورش می‌یابد که به بسیاری از نقاط فرستاده می‌گردد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱).

۶ - پیامد علل ذکر شده بر رشد اقتصاد مرو

۶ - ۱ کشاورزی

با توجه به مطالعات صورت گرفته، کشاورزی مرو در قرن سوم و چهارم، از رونق مطلوبی برخوردار بوده است. از خلیفه عباسی مأمون نقل است که گفت مردم شهر مرو از سه چیز برخوردار هستند که یکی از آنان میوه خربزه می‌باشد (ابن فقیه، بی تا: ۱۶۹). ابن حوقل با اشاره به وجود قناتی در درون شهر مرو اشاره می‌کند که به وسیله آن میوه خربزه و سبزی تولید می‌گردد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۰). نه تنها محصولات زراعی مرو برای نیازهای داخلی کافی بود بلکه مازاد آن به سایر نقاط نیز صادر می‌گردید. به طور نقل شده که میوه خشک شده خربزه مرو را به نواحی دیگر صادر می‌کنند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸ و ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱). مقدسی در توصیف مرو به فراوانی میوه جاتی مانند انگور و محصولات مشابهی مانند حبوبات در آن اشاره کرده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۳۴). «غله به هیچ جای چنان نبود کی به مرو» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۱). اصطخری و همچنین مقدسی اشاره می‌کنند که نان شهر مرو معروف است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸ و مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۵۳). از باب مقایسه میان نیشابور و مرو می‌توان متوجه شد که نیشابور دارای میوه جاتی مانند (به)، زیتون، انجیر و انگور بوده و مرو محصولات زراعی دیگری مانند خربزه و سبزی داشته است. از باب شباهت اوضاع می‌توان مدعی بود که مازاد محصولات زراعی نیشابور و مرو در سایه وجود امنیت کافی در جاده‌ها به سایر سرزمین‌ها صادر می‌گردید و از این جهت کنشگران اقتصادی هر دو سرزمین از سود سرشاری برخوردار بوده‌اند. البته شاید تا حدودی بتوان ادعا کرد که کشاورزی نیشابور نسبت به مرو به جهت تنوع محصولات از رونق بیشتری برخوردار بوده است. علت این امر جدا از

^۱ نام نوعی گیاه که صمغ آن را آنگوزه می‌نامند (دهخدا، ۱۳۷۷، جلد ۲: ۲۶۰۸)

موقعیت سیاسی و یا اقدامات حاکمان، در نوع خاک سرزمین مرو نیز قرار داشته که به اقرار جغرافی نویسان مسلمان شوره زار بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۹). همچنین در منابع ذکر شده که تقسیم بندی آب رودخانه‌های مرو در میان زمین های کشاورزی به گونه‌ای بود که در صورت کمبود آب، به طور همزمان و مساوی در همه زمین های کشاورزی آب به میزان کمتری وارد می شد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۰ و ۱۷۱).

چنین تقسیم بندی در خصوص زمین های کشاورزی نیشابور (در منابع) یافت نشده است. بنابراین می توان متصور گشت که در صورت بروز بلایای طبیعی مانند قحطی، به طور همزمان تمامی زمین های کشاورزی مرو دچار آسیب می شد. در این رابطه می توان به قحطی شدیدی که در سال های ۳۲۳ و ۴۰۱ هجری در تمامی شهرهای خراسان اتفاق افتاد اشاره کرد (ابن اثیر، ۱۳۸۲، جلد ۱۱: ۴۸۶۷ و ۱۳۸۵، جلد ۱۲: ۵۴۷۵). به غیر از بلایای طبیعی در اواسط قرن چهارم به واسطه اختلاف و درگیری میان دهقانان و بازاریان شهر مرو (مقدسی؛ ۱۳۶۱، جلد ۲: ۴۹۲) به غیر از چند منزل بقیه نواحی مرو ویران شده (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۵۳) و درآمد اهالی مرو کاهش یافت (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۵۳). دهقانان زمین دار بوده و به طور طبیعی در حوزه کشاورزی فعالیت می کردند. از طرفی بازاریان واسطه‌ای برای فروش محصولات کشاورزی دهقانان به خریداران داخلی و خارجی بودند. با توجه به مستندات ذکر شده اختلاف میان آنان به قدری شدید بوده که منجر به ویرانی اطراف شهر مرو و کاهش درآمد اهالی گشته بود. در خصوص احشام در اواسط قرن چهارم به غیر از تجارت حیوانات اهلی، لبنیات به دست آمده از آنان نیز جایگاه مهمی در اقتصاد مرو به دست آورد. به طور مثال مقدسی نقل می کند که در مرو فراورده‌های لبنیات شیر بی مانند هستند (مقدسی، ۱۳۶۱، ۲: ۴۷۷).

۶ - ۲ تجارت (با محوریت منسوجات)

از خلیفه عباسی مامون نقل است که گفت مردم شهر مرو از سه چیز برخوردار هستند که یکی از آنان پنبه نرم بود (ابن فقیه، بی تا: ۱۶۹). بنابر قرائن متعدد از همان قرن دوم منسوجات از جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد مرو برخوردار بود (۹). اسامی لباس های تولید شده در نیشابور و مرو (اواخر قرن سوم) با یکدیگر تفاوت داشته‌اند. در خصوص منسوجات نویسنده حدود العالم شهر مرو را سرزمینی با نعمت و خرم توصیف کرده و تصریح می کند که بازار خوبی داشته و از آن محصولات چوبی پنبه، حیوان اشتر، سرکه و جامه ابریشمی به دست می آید (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۴). در درون صنعت منسوجات تولید و فروش ابریشم از اهمیت خاصی برخوردار بود. در مرو، ابریشم فراوان تولید می گردید و گران قیمت ترین جامه های ابریشمی و پنبه از نیشابور و مرو به دست می آمدند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱ و ۱۸۶). نقل است آن

مقداری که ابریشم در مرو خرید و فروش می شد در سایر نواحی بدین گونه نبود و همچنین پنبه‌های مروزی و کرباس‌های نیکو در این شهر تولید می‌گردد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸). جامه‌های موصوف به مروزی (ابن فقیه، بی تا: ۸۷) و سایر لباس‌ها (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۱) در مرو تولید می‌گردید. بازارهای نیشابور و مرو از یک جهت با یکدیگر شباهت دارند. در بازارهای هر دو برای هر کدام از حرفه‌ها و کنشگران اقتصادی جایگاه و مکان مشخصی وجود داشت. اصطخری گزارش می‌کند که بازارهای پیشه‌وران در مرو به گونه‌ای است که هر حرفه بازاری جداگانه دارد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۸). مقدسی در گزارشی به وجود صرفان و بازارهای زیبای مرو اشاره کرده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۵۳ و ۴۵۴). شهر مرو دارای رودخانه‌ای به نام ماچان بوده و بازار در کنار آن قرار داشت (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۶). ابن حوقل با اشاره به بازار ماچان (در مرو) تصریح می‌کند که در این بازار تمامی چیزهای که در شبانه روز بدانها نیاز است وجود دارد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۰).

نتیجه‌گیری

نیشابور و مرو (هر دو) در موقعیت جغرافیایی - راهبردی و سیاسی مناسبی قرار داشتند که هر کدام مقدمات لازم برای رشد تجارت را فراهم می‌کردند. به جهت اشتراک به واسطه موقعیت مرکز ایالت (بیشتر نیشابور) در قرن دوم و سوم زمینه برای انباش سرمایه، توجه هر چه بیشتر دولت‌مردان به اقتصاد و تقویت زیرساخت‌های اقتصادی در هر دو شهر فراهم گردید. از طرفی به واسطه حضور اشراف زادگان در این دو شهر و خانواده‌های آنان تقاضا برای برخی محصولات زینتی مانند پارچه بیشتر شده که طبق مستندات ارائه شده در هر دو شهر، منسوجات از جایگاه مهمی برخوردار بوده است. عوامل دیگری چون عدالت ورزی حاکمان مانند ممانعت از رشوه‌گیری، اصلاحات در حوزه کشاورزی و همچنین توانایی حکومت در دفاع از شهر باعث شد که اقتصاد نیشابور نسبت به مرو از رشد سریع و گسترده‌تری برخوردار باشد. پیامد علل ذکر شده موجب گردید که اقتصاد نیشابور نسبت به مرو به مراتب بیشتر تجربه پیشرفت را پشت سر گذرانده باشد.

پی‌نوشت

۱ - عتبی بلافاصله بعد از حضور سلطان محمود در جنگ مولتان، به غارت اموال نیشابور به دست طرفداران محمد بن اسحاق اشاره کرده است. باید توجه داشت که سلطان محمود در سال ۳۹۶ هجری به جنگ مولتان رفت (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ۱۲: ۵۴۳۱).

۲ - در مورد وظایف محتسب می‌توان از اطلاعات کتاب معالم القرية فی طلب الحسبة نوشته ابن اخوه (متوفی ۷۲۹ هجری) استفاده کرد. این اثر تحت عنوان (آیین شهرداری) توسط جعفر شعار به فارسی ترجمه شده است. به اختصار بخشی از مطالب این کتاب در خصوص ویژگی‌های شخصی محتسب و وظایف او بیان می‌گردد. از خصوصیات فردی محتسب: ۱- عادل باشد ۲- از سوی پیشه‌وران هدیه قبول نکند ۳- نرم گفتار بوده و تند خو نباشد ۴- محتسبی که از سوی حکومت انتخاب می‌شود، فقط باید به همین امر مشغول باشد و نمی‌تواند شغل دیگری انتخاب کند. از وظایف محتسب: ۱- در صورت بروز منکری به صورت آشکار می‌تواند مجرم را تعزیر کند، به طور مثال اگر مسلمانی آشکارا شراب بفروشد می‌تواند او را مجازات کند ۲- محتسب نمی‌تواند برای اجناس قیمت مشخصی اعلام کند ۳- اگر ببیند فردی اجناسی را احتکار کرده باید او را به فروش کالا مجبور کند ۴- صرافان را مجبور کند که مسکوکات تقلبی را استفاده

نکنند ۴ - نظارت کند که محل استقرار دکان، راه را برای کسانی که از مسیر عبور می کنند قطع نکند (ابن اخوه، ۱۳۶۰: ۹، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۴۹، ۵۰، ۵۴ و ۶۰)

۳ - فیروزه نیشابور از گرانبهاترین کلاها محسوب می شود (ثعالبی، ۱۳۷۶: ۳۵۰).

۴ - ابن عماد حنبلی به فردی به مسلم بن حجاج اشاره کرده که در تاریخ ۲۲۰ هجری سفری به حج داشت و برای تجارت به نیشابور می آمد (ابن عماد حنبلی، ۱۹۸۶م، ۳: ۲۷۲)

۵ - در زمان ابن حوقل بیابان بین فارس تا خراسان دارای دزدان و راهزنان بسیار است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۴۱).

۶ - قرینه تاریخ ورود احمد بن علی یزدی به نیشابور چنین است که به نقل فارسی ایشان در سنین جوانی در لباس تاجر وارد نیشابور شد. احمد بن علی یزدی در سال ۴۲۸ هجری در سن ۸۱ سالگی وفات یافت (ذهبی، ۱۹۸۵، ۱۷: ۴۴۰). اگر عدد ۸۱ را از سال ۴۲۸ کم کنیم می توان فهمید که احمد بن علی در تاریخ ۳۴۷ هجری به دنیا آمده است. با توجه به نقل فارسی مبنی بر ورود این عالم در سنین جوانی به نیشابور، اگر فرض کنیم که احمد بن علی در سن ۲۰ الی ۳۰ سالگی به نیشابور سفر کرده باشد می توان متوجه شد که تاریخ ورود او به این شهر فی مابین سال های ۳۶۷ الی ۳۷۷ هجری بوده است.

منابع

- ابن اثیر، ابو الحسن علی، اللباب فی تهذیب الأنساب، دار صادر بیروت، بی تا
- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۸۵، تاریخ کامل، برگردن حمید رضا آژیر، تهران: اساطیر
- ابن حوقل، محمد، ۱۳۶۶، صورة الارض، با ترجمه جعفر شعار، انتشارات امیر کبیر
- ابن خردادبه، ۱۳۷۱، مسالك و ممالك، ترجمه سعید خاگرد، تهران: موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی.

- ابن عماد حنبلی، شهاب الدین عبدالحی، شذرات الذهب، تحقیق عبدالقادر الارنوط، دار ابن کثیر بیروت، ۱۹۸۶م
- ابن فقیه، بی تا، البدان، ترجمه ح.مسعود، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران
- ابن فندق، ابو الحسن علی، تاریخ بیهق، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: بنگاه دانش، ۱۳۱۷
- ابن نقطه، محمد بن عبد الغنی، التقیید لمعرفة رواة السنن والمسانید، المحقق: کمال یوسف الحوت الناشر: دار الکتب العلمیة الطبعة: الأولى ۱۴۰۸ هـ - ۱۹۸۸ م
- ابی دلف، ۱۳۵۴، سفرنامه در ایران، تعلیقات مینورسکی، ترجمه سید ابو الفضل طباطبائی، تهران: کتابفروشی زوار
- اشیولر، برتولد، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹
- اصطخری، ۱۳۴۰، مسالک و ممالک، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد، اهتمام ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران
- اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبین، مؤسسه دار الکتب للطباعة والنشر قم - ایران منشورات المكتبة الحیدریه، ۱۹۶۵ م
- بارتولد، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور، تهران، چاپخانه اتحادیه، ۱۳۰۸
- بارتولد، آبیاری در ترکستان، ترجمه کریم کشاورز، ۱۳۵۰
- باسورث، ادموند، تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۸
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، ترجمه عبدالعلی نور احراری، تربت جام، ۱۳۹۰
- بدری، روح اله پاییز ۱۳۹۰، «نیشابور در قرون سوم و چهارم هجری» فصلنامه علمی - پژوهشی مسکویه، سال ۶، شماره ۱۸
- برگیان، اعظم تابستان ۱۳۸۳، «اوضاع اقتصادی و تجاری سامانیان» تاریخ پژوهی شماره ۱۹
- بیهقی، محمد بن حسین، ۱۳۸۳، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد
- پات، فریبا زمستان ۱۳۹۵، «اوضاع سیاسی - اقتصادی مرو در جاده خراسان تا حمله مغول» مطالعات تاریخ اسلام سال هشتم شماره ۳۱
- ثعالی، ابو منصور، ۱۳۷۶، ثمار القلوب فی المضاف و المنسوب، ترجمه رضا انزابی نژاد، مشهد: دانشگاه فردوسی
- ثعالی، عبد الملک بن محمد، ۱۴۰۳ هـ - ۱۹۸۳ م، یتمة الدهر فی محاسن أهل العصر، المحقق: د. مفید محمد قمحی، الناشر: دار الکتب العلمیة - بیروت/لبنان
- ثنائی، حمید رضا و عبد الرحیم قنوات «صنایع عمده نیشابور در سده های ۳ تا ۶ ق/ ۹ تا ۱۲ م برپایه داده های باستان شناختی و منابع مکتوب» پژوهش های تاریخی دوره جدید سال نهم زمستان ۱۳۹۶ شماره ۴
- جیهانی، ابو القاسم، ۱۳۶۸، اشکال العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام، تعلیقات فیروز منصوری، شرکت به نشر آستان قدس رضوی

- جیهانی، ابوالقاسم، اشکال العالم، تصحیح فیروز منصوری، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله، ۱۳۷۵، تاریخ نیشابور، ترجمه محمد بن حسین خلیفه، تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر آگه
- حموی، ۱۹۹۵م، معجم البلدان، الناشر: دار صادر، بیروت
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷
- ذهبی، شمس الدین ابوعبدالله محمد، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م، سیر أعلام النبلاء، المحقق : مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرناؤوط الناشر : مؤسسة الرسالة
- ذهبی، شمس الدین، سیر الاعلام النبلاء، المحقق : مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرناؤوط الناشر : مؤسسة الرسالة الطبعة : الثالثة ، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م
- رنجبر، احمد، خراسان بزرگ، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۳
- سوقندی، محمد رضا تابستان ۱۴۰۲، «بررسی عوامل مؤثر در رشد اقتصاد نیشابور در عصر طاهریان» تاریخ اسلام سال ۲۴ شماره ۲
- شافعی، کیوان پاییز ۱۳۹۷، «جایگاه اقتصادی مرو در سده های سوم و چهارم هجری» پژوهشنامه خراسان بزرگ، شماره ۳۲
- طبری، محمد بن جریر، ۱۳۷۵، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری – الرسل و الملوك، الناشر: دار التراث – بیروت الطبعة: الثانية – ۱۳۸۷ هـ
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد ۴، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳
- طوسی، محمد بن حسن، رجال طوسی، ناشر: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الاسلامی.

- طوسی، محمد بن محمود، عجایب المخلوقات، اهتمام منوچهر ستوده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲
- عتبی، ابو نصر محمد، ترجمه تاریخ یمنی، ترجمه جرفادقانی، تهران: چاپخانه محمد علی فردین، ۱۳۳۴
- عتبی، ترجمه تاریخ یمنی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴
- فارسی، عبدالغفار بن اسماعیل، المنتخب من السياق لتاریخ نیشابور، دار کتب علمیه بیروت، ۱۴۰۹
- فارسی، عبدالغفار بن اسماعیل، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲
- فرای، ریچارد، بخارا دستاورد قرون وسطی، ترجمه محمود محمودی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸
- کافی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، الناشر: دار الکتب الإسلامیة: تهران سنه الطباعة: ۱۴۰۷ ق
- گردیزی، ابو سعید عبدالحی، ۱۳۶۳، زین الاخبار، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران
- مقدسی، ابو عبدالله محمد، ۱۳۶۱، احسن التقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران، چاپ اول
- نرشخی، محمد بن جعفر، ۱۳۶۳، تاریخ بخارا، مترجم احمد بن محمد قباوی، مصحح مدرس رضوی، تهران: توس
- نولدکه، تئودور، تاریخ ایرانیان و عرب ها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸
- نویسنده نامعلوم، ۱۳۶۱، حدود العالم من المشرق إلى المغرب، نویسنده نامعلوم، به کوشش منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری تهران
- نیشابوری، ظهیرالدین، ۱۳۹۰، سلجوقنامه، تصحیح میرزا اسماعیل افشار، تهران: اساطیر
- هروی، جواد، ۱۳۸۲، تاریخ سامانیان – عصر طلایی ایران بعد از اسلام، تهران: امیر کبیر
- یعقوبی، احمد، ۱۳۵۶، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

References

- Allen, James Wilson, (1982), Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period, New York: The Metropolitan Museum of Art
- Herrmann, Georgian. (1997). "Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities". In: proceedings of the British Academy. (vol 94) Lecture and Memori., 1-43
- jams wellan - nishapur metalwork of the Early Islamic period – the metropolitan 1982